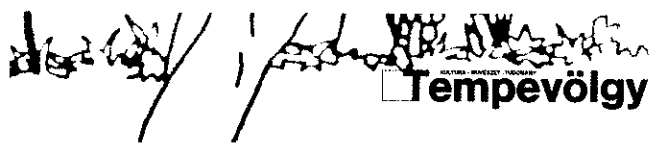

ILLUSZTRÁCIÓ – TÖRTÉNETEK

Tanulmányok a magyar könyvillusztráció történetéből

Tempevölgy

ILLUSZTRÁCIÓ-TÖRTÉNETEK

Tanulmányok a magyar könyvillusztráció történetéből

A kötet az I. Budapesti Illusztrációs Fesztivál 2019. október 29-én,
a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett eseménysorozatához kapcsolódó
illusztrációtörténeti konferencia előadásai nyomán készült tanulmányokat közli.

Tempevölgy, 2022

Farkas Judit Antónia

SZALONKÖNYVBŐL MŰTÁRGY

Az illusztrált díszkiadások, díszművek, albumok divatja
a 19. század végi Magyarországon

„nálunk is divattá lett, hogy minden könyvtárban
legyenek díszkiadások s e divat nevelte azután
igen természetesen a könyvamateurök osztályát is”¹

A művészi kiállítású könyvek kiadása és gyűjtése Magyarországon a 20. század első harmadában lendült fel, ekkor emelkedett a könyvtervezés és -illusztráció művészi rangra, teremtődtek meg a könyvművészet és bibliofília intézményes fórumai, szervezeti keretei. Az említett folyamat azonban korántsem volt előzmény nélküli. Már a 19. század utolsó évtizedeiben történtek figyelemre méltó kísérletek arra vonatkozóan, hogy felkeltsék az érdeklődést az elsőrangú magyar művészek rajzaival illusztrált, művészi és technikai szempontból egyaránt magas színvonalon kivitelezett kiadványok iránt, felhívják a figyelmet a szépirodalom és képzőművészet terjesztésében betöltött szerepükre, az irodalom- és művészetpártolás egyik fontos eszközének tekintett könyvkedvelés kulturális jelentőségére.²

- 1 *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*, szerk. GYÖRGY Aladár, Bp., Statisztikai Hivatal, 1887 (Statisztikai közlemények), 412. – Jelen tanulmány korábbi cikkem javított és átdolgozott változata: FARKAS Judit Antónia, *Szalonkönyvből műtárgy. Az illusztrált díszkiadások népszerűsítése a 19. század végi Magyarországon*, Tempevölgy, 2020/1, 84–96.
- 2 Néhány résztanulmány és összegző munka a témához: GELLÉR Katalin, *A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895–1925)*, Miskolc, Miskolci Galéria, 1997 (Miskolci Galéria

A kiegyezést követő magyarányú gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés, modernizáció eredményeként a fővárosban koncentrálódó nyomdaipar és lapkiadás mellett a könyvkiadás és -kereskedelem is számottevően fellendült.³ Az 1868. évi XXXVIII-as népiskolai törvénnyel kötelezővé vált elemi népoktatásnak köszönhetően a társadalom egyre szélesebb rétegei váltak olvasókká. A gazdasági, szellemi és kulturális élet felpetzdülése ellenére az emberek életszínvonala és műveltsége ugyanakkor jelentősen lassabb ütemben fejlődött, amit a színvonalas hazai könyvek, közülük is elsősorban az igényes szépirodalmi művek és tudományos munkák alacsony kelendősége tükrözött.⁴ Kovács Máté összefoglalása szerint

Könyvei 11); POGÁNY György, *A magyar könyvgyűjtő kalauza*, Bp., Kiss József Könyvkiadó, 2005, 167–205; FARKAS Judit Antónia, *Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra Magyarországon (1914–1949)*, PhD Disszertáció, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011; FARKAS Judit Antónia, *A Magyar Bibliophil Társaság története I–II*, Magyar Könyvszemle, 2011/3, 341–358, 2011/4, 483–497.

- 3 A nyomdaipar fejlődésének mértékét mutatja, hogy a fővárosi nyomdák száma az egyre nagyobb példányszámban megjelenő hírlapok bővülő körének és a növekvő nyomtatványfogyasztásnak köszönhetően 1866 és 1900 között csaknem kilencszeresére nőtt (1866: 17; 1877: 51; 1900: 149). Az 1872. évi Ipartörvény életbelépésével – bárki nyithatott könyvkereskedést és nyomdát, már nem kellett hozzá sem szakmai előképzettség, sem elegendő anyagi fedezet – a fővárosi könyvterjesztésben játszott szerepe tovább nőtt. Ezt az itteni könyves cégekről (1848: 25; 1878: 61), illetve az önálló könyv- és zenemű-kereskedőkről készült összeírások is tükrözik (1890: 98; 1900: 139). A forgalomba kerülő könyvek száma dinamikusan emelkedni kezdett. Míg 1879-ben 804, addig 1900-ban több mint kétszer annyi könyv (1718) jelent meg Magyarországon. NOVÁK László, *A nyomdászat története. V. könyv 1801–1867*, Bp., szerzői magánkiadás, 1928 (Grafikai művészetek könyvtára 11), 5–7; NOVÁK László, *A nyomdászat története. VI. könyv 1868–1900*, Bp., szerzői magánkiadás, 1929 (Grafikai művészetek könyvtára 12) 14–16; NOVÁK László, *A nyomdászat története. VII. könyv 1901–1929*, Bp., szerzői magánkiadás, 1929 (Grafikai művészetek könyvtára 13), 3; VARGA Sándor, *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása*, Bp., [Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete], 1980 (Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből), 74–79, 137–138, 143–146; ELEKES Dezső, *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében*, Bp., Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1938 (Statisztikai közlemények 85/1), 123, 154, 173; *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig*, összeáll. KOVÁCS Máté, Bp., Gondolat, 1970, 74–92.
- 4 Vö. FARKAS Judit Antónia, *Állam, társadalom és könyvfogyasztás. A „jó” magyar könyvek kiadásának, vásárlásának és olvasásának serkentésére tett kísérletek a 19. század utolsó harmadában* = VERITAS Évkönyv 2019, szerk. UŐ, GALI Máté, SCHWARCZWÖLDER Ádám, UJVÁRY Gábor, Bp., VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Magyar Napló, 2020, 84.

az egykori hozzátétőleges becslések és adatok alapján megközelítően megállapítható, hogy a dualizmus korának kezdetén az olvasóközönség viszonylagosan szűk körű és kisigényű volt. A könyvvásárlók számát [...] 1870 körül 100.000-re becsülték. Másfél évtized múlva a könyvtárak 1884–1885-ös országos összeírásakor az összes közkönyvtárakban 176.000 olvasót tartottak számon. Ugyanakkor 1001 magánkönyvtárt írtak össze.⁵

A műveltségi viszonyok és ezzel szoros összefüggésben a könyvkereskedelem fejlődését több tényező is hátráltatta. A színvonalas magyar nyelvű kiadványok jó ideig lépéshátrányban voltak azokkal az olvasók körében roppant népszerű, olcsón hozzáférhető és ügyesen terjesztett hazai és külföldi szórakoztató olvasmányokkal szemben, amelyeket a korabeli közvélekedés a ponyvairodalom körébe sorolt. Kókay György összegzése szerint „az igényesebb kultúra befogadónak köre e korszakban sem bővült kellően, a nagyközönség körében továbbra is jórészt a silány tömegkultúra termékei arattak sikert. A korszak könyvkiadása és -kereskedelme mindezt tükrözte, de befolyásolta is.”⁶

A könyvek számának növekedése, a könyvfogyasztók körének bővülése, a nyomda- és képsokszorosítási technikák fejlődése óhatatlanul maga után vonta a kiadványok minőségének differenciálódását is: a korábbinál nagyobb figyelmet kapott a könyvek külső kiállítása, esztétikai megformálása, és felértékelődött a különböző technikával készült, művészi minőségű könyvillusztrációk szerepe is. A következőkben a reprezentatív illusztrált kiadványok hazai elterjedésének főbb jellemzőit és azokat az úttörő kísérleteket mutatom be vázlatosan, amelyekkel kiadásukat, vásárlásukat, gyűjtésüket és műtárggyá válásukat ösztönözték.

5 *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*, 77.

6 KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 112. – A 19. század utolsó harmadában az írók és könyves vállalkozók egy jelentős részét intenzíven foglalkoztatta a hazai szépirodalom pangásával szoros összefüggésben az igényes magyar nyelvű könyvek alacsony kelendőségének problémája és a hazai könyvfogyasztás fellendítésének lehetőségei. FARKAS, Állam, *társadalom és könyvfogyasztás*, 74–94.

*A díszkiadások, díszművek, amatőr-bibliofil könyvek
elterjedése és fogadtatása*

A könyvkiadók egy része, mint arra Lipták Dorottya Heckenast Gusztáv kapcsán rámutatott „[é]rzékenyen reagált a növekvő olvasótábor igényeinek és ízlésének differenciálódására, mintegy leképezve az akkor formálódó polgári társadalom rétegződését.”⁷ Az elit könyvvásárlók, könyvamatőrök szűk körének szánt reprezentatív munkák kiadása mellett – nyugat-európai mintára – bevett gyakorlattá vált, hogy a könyvkiadók kiadványaik egy részéből (egyidejűleg vagy évekkal később) akár többféle kiadást is megjelentetnek. Ennek háttérében egyrészt a könyvfogyasztók eltérő érdeklődése és anyagi lehetőségei, másrészt a profit maximalizálására törekvő üzleti megfontolások húzódtak meg.

Egyazon műből a szélesebb néprétegek részére olcsó, jutányos, népszerű, népies vagy más néven népkiadást adtak közre papírborítékban fűzve vagy kötve, de annak az igényesebb és tehetősebb olvasóknak szánt díszesebb és drágább kiadásváltozatait is forgalomba hozták. A díszes kötéstábla tekintetében – sok esetben csak ebben tértek el a különféle kiadásváltozatok az olcsó kiadástól – ez jelenthetett például színes vagy arany metszésű ékesítést, díszes borítékot, dísztokot, „cartonage”, damaszt, angol vászon, selyem, bársony, könyvkedvelő/francia félbőr vagy borjúbőr kötést.⁸ A finom papír, legtöbbször velin, a nagyméretű album alak, az illusztrációk száma és technikája, a rajzolóművész(ek)

7 LIPTÁK Dorottya, *Kihívások és vonzások, Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáivé az egyéni vállalattól a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó*, szerk. Uő, Bp., Kossuth, 2012, 71–72.

8 Az eltérő társadalmi háttérű olvasók részére készült, különböző kiállítású (formátum, papír, kötés, díszítés) kiadásváltozatok gyakorlatára már a 16. századtól találunk példákat Magyarországon. Vö. TRÓCSÁNYI Zoltán, *Apróságok a magyar könyv múltjáról*, Könyvtári Szemle, 1934/5, 37–38; KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumművelődéstörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumművelődés történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 25–27. – A könyvekkel kapcsolatos adatokat egyrészt a kolofonból, másrészt az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT) jóvoltából a korabeli sajtóban megjelent cikkek, hirdetések és a kiadók jegyzékei alapján tanulmányoztam: *A magyar könyvkiadók millenniumi könyvjegyzéke 1896*, Bp., „a magyar könyvkiadók az ezredéves országos kiállítás alkalmából”, 1896.

ismertsége, a tiszta nyomás, jól olvasható betűk, a könyvdíszek is tovább növelték egy könyv művészi értékét és presztízsét, amit a magasabb fogyasztói ár is tükrözött. Egy könyv legexkluzívabb változatának az ára többnyire hozzávetőlegesen kétszer annyi volt, mint a legolcsóbbé, de az is előfordult, hogy az árkülönbség a háromszoros, négyszeres, sőt tízszeres mértéket is elérte az előállítási költségektől függően.⁹ A díszes kötésű kiadásváltozatra a *díszkiadás*, az elsőrangú művészi illusztrációkat tartalmazó luxus minőségű kötetre a *díszmű*, *díszalbum*, *ajándékmű* vagy *illusztrált díszkiadás*, a gyűjtőknek szánt legexkluzívabb kiállítású, korlátozott (1–10/25/50) példányszámban megjelenő és gyakran kereskedelmi forgalomba sem kerülő, kézzel számozott változatra az *amateur/amatőr*, *bibliophil/bibliofil* kiadás elnevezés vált általánossá.¹⁰ Utóbbiak

9 Néhány példát említek a különféle kiadásváltozatokra Heckenast 1872-es katalógusából az ott feltüntetett árakkal: BERZSENYI Dániel *munkái I–II.* (1860) füzve 1 forint (frt) 50 krajcár (kr), velin papíron és díszkötésben 3 frt; ARANY János, *Toldi és Toldi estélye* (1867) a költő arcképével kemény kötésben 80 kr, vászonkötésben aranyvágással 2 frt; JÓSIKA Miklós, *Abafi* (1871) díszkiadás nyolc acélmetszettel velinen, keményen kötve 2 frt, az 1861-es olcsó kiadás füzve 1 frt. Heckenast Gusztáv *pesti kiadó és nyomda-tulajdonos által közrebocsátott könyvek, zeneművek, tér- és arcképek jegyzéke*, Pest, Heckenast, 1872, 2, 5, 24. – Az Eperjes, Nagykaroly és Toroczko tűzvész károsultjainak megsegítésére megjelentetett gazdagon illusztrált *Segítség című jótékonsági album* (1887) Barabás Miklós, Benczúr Gyula, Csók István, Mednyánszky László, Rippl-Rónai József, Stróbl Alajos és mások illusztrációival díszített eltérő kiadásváltozatait 1, 3, 10 és 100 frt-os áron lehetett megvásárolni. D. SZEMZŐ Piroska, *Díszpolgárság egy album kiadásáért*, Magyar Könyvszemle, 1980/2, 170.

10 A fentiekén kívül találkozhatunk még az *emlék-kiadás* (*édition d'amateur*), *albumkiadás*, illetve a 20. század elején a francia *édition/livre de luxe* vagy annak tükröfordításaként a *luxuskönyv*, *luxuskiadás* kifejezésekkel is. A mai napig érezhető fogalmi bizonytalanság abból ered, hogy az egykorú munkák nem használták következesen az *amatőr/bibliofil*, *díszkiadás*, *díszmű* etc. kifejezéseket. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy egy *díszkiadásnak*, *díszműnek* is lehetett *amatőr kiadása*: ezen a legfinomabb kivitelű, első pár számozott példányt értették. A témáról bővebben: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*, szerk. GYÖRGY Aladár, Bp., Országos Statisztikai Hivatal, 1886, 412, 416; L. K. [LYKA Károly], *Illusztrált magyar díszművek*, Múcsarnok, 1898. december 25., 195–197; SZEMLÉR Lőrinc, *A szép magyar könyv*, Könyvtári Szemle, 1934/5, 36–37; FITZ József, *A ferencjózsefi korszak magyar díszkiadásai*, Könyvbarát, 1960/1, 597–600; RÉVÉSZ Emese, *Csók István irodalmi illusztrációi a századfordulón*, *Ars Hungarica*, 2014/2, 228; FARKAS Judit Antónia, *Szana Tamás és a modern magyar bibliofília = Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*, szerk. ANKA László, KOVÁCS Kálmán Árpád, LIGETI Dávid, MAKKAI

esetében arra is volt példa, hogy az előjegyzést követően belenyomtatták a kötetbe a leendő könyvtulajdonos nevét.¹¹

A könyvkiadók gyorsan alkalmazkodtak az átalakuló könyvfogyasztói igényekhez. A nagyobb vásárlóerővel bíró és a modern, nemzeti műveltségre nyitott közép rétegek meghódításával igyekeztek kiaknázni a reprezentatív könyvek megjelentetésében rejlő üzletet. Mivel a tárgyalt korszak hazai könyvkiadó-vállalatainak üzlet- és kiadópolitikájáról fennmaradt források sok esetben hiányosak, nehéz a különféle díszkiadások megjelentetésének és fogadtatásának részleteiről (előállítási költség, tényleges példányszám, utánnomás, bevétel, kelendőség mértéke stb.) pontos képet kapni. Az azonban kijelenthető, hogy akkor számíthatott sikerre egy kiadó reprezentatív kiadványaival, ha a magyar irodalom klasszikusainak legismertebb műveit, legnépszerűbb kortárs szerzőinek alkotásait vagy a nemzet múltjával foglalkozó történeti munkákat adta közre díszes kivitelben és elsőrangú magyar művészek illusztrációival. A magasabb profit reményében általában karácsony előtt és újévkor vagy más ünnepek, nagyszabású évfordulók, vilákiállítások, jótékonyági események alkalmával dobták piacra a díszes kiadványokat, vásárlásukat pedig azzal a régi, jól bevált könyvkereskedői fogással is ösztönözték, hogy a bolti árnál néhány százalékkal kedvezményesebb előfizetéssel (előrendelés) is meg lehetett őket szerezni. A sajtóban közzétett hirdetésekben, kiadói katalógusokban és a különféle szakmunkákban egyrészt ajándékozásra kiválóan alkalmas, reprezentációs és dekorációs szerepet

Béla, SCHWARCZWÖLDER Ádám, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2016, 260–271, FARKAS Judit Antónia, *Szemlér Lőrinc könyv- és műgyűjteménye = Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. I. kötet*, szerk. ANKA László, HOLLÓSI Gábor, TÓTH Eszter Zsófia, UJVÁRY Gábor, Bp., Magyar Napló, VERITAS Történetkutató Intézet, 2016, 95–107.

- 11 FARKAS, Szana Tamás és a modern magyar bibliofília, 263. – A Segítség-album (9. jegyzet) esetében a legmagasabb áron hozzáférhető példányokba került be a megrendelő neve. Egy másik példa: Szana Tamás művészeti albumából (*Magyar művészek. Műtörténelmi vázlatok képekkel. Új sorozat*, Bp., Hornyánszky, 1889) a szerző kérésére a kiadó ötven számozott, amatőr kiadású példányt is közreadott, ezek azonban nem kerültek kereskedelmi forgalomba, csak előzetes előjegyzés révén lehetett őket megvásárolni. Ezekbe belenyomtatták a kötet tulajdonosának nevét.

egyaránt betöltő luxuscikként, a szalonsztal elmaradhatatlan tartozékaént, szobadíszként, másrészt a polgári műveltség fokmérőjeként hivatkoztak rájuk. Célközönségüként gyakran a női olvasókat tüntették fel, idővel azonban a gyűjtésükre is felhívták a figyelmet.¹²

A díszkiadások századvégi divatját három magyar könyves vállalkozó, Heckenast Gusztáv, Emich Gusztáv és Ráth Mór alapozta meg.¹³ Mind a hárman bőkezűen támogatták a magyar szépirodalmat, és kiadványaikat nagy művészi, technikai igényességgel adták közre. Heckenast Gusztáv és Ráth Mór arra is nagy figyelmet fordítottak, hogy rangos külföldi és magyar művészek illusztrációival díszítsék könyveiket. Heckenast¹⁴ ez irányú kiadói törekvéseit már az 1836-tól megjelent *Emlény. Karácsoni, új-esztendei és névnapi ajándék* című szépirodalmi évkönyv kapcsán megfogalmazta, és érvényre juttatta:

- 12 Wohl Janka *Az otthon* című könyvében a díszes illusztrált könyvek szerepéről a következőket írja: »[...] a művészethez az otthonban tartoznak a könyvek és albumok is. Nem képzelhetünk el elegáns és lakályos salont néhány pompás illusztrált mű nélkül, mely az asztalokon elszórva nagyon élénkíti az egész kép hatását, s nagyban bizonyít a háziak műveltségéről és műérzékéről. Olyan könyvek, mint Göthe [sic!] nőalakjai Kaulbachtól, Doré Bibliája vagy Dantéja, Engelbert Seibertz Faustja s magyarul az illusztrált Petőfi, Arany fényképekkel ellátott kiadása, a 'Leányvári boszorkány' gróf Zichy Gézától stb. ép annyira ékítenek, mint bármely más díszmű.» WOHL Janka, *Az otthon. Útmutató a ház czélszerű és izlésteljes berendezésére s vezetésére*, Bp., Athenaeum, 1882, 59–60. Vö. MOLNÁR Julianna, VARJÚ Zsuzsanna, *Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében*, Magyar Könyvszemle, 1999/3, 337–341.
- 13 Rajtuk kívül Geibel Ármint is meg kell említeni. Ő két kivételes igényességgel közreadott illusztrált kiadványával szerzett hírnevet: BR. PRÓNAY GÁBOR *Vázlatok Magyarhon népeletéből* (BARABÁS, STERIO és WEBER huszonöt színezett kórajzával, 1855); GR. ANDRÁSSY MANÓ, BR. ORCZY BÉLA, BR. PODMANICZKY FRIGYES, GR. SÁNDOR MÓR, SZALBEK GYÖRGY, BR. WENCKHEIM BÉLA, GR. FESTETITS BÉLA, *Hazai vadászatok és sport Magyarországon* (MARKÓ KÁROLY, LOTZ KÁROLY, MOLNÁR JÓZSEF és STERIO KÁROLY 25 színezett képével, 1857). Mindkét kötetet a magyar mellett német és francia, illetve angol és francia nyelven is közreadták.
- 14 Heckenast Gusztáv (1814–1869) a 19. század egyik legjelentősebb hazai könyvárusa, nyomdatulajdonosa és kiadója, 1873-ban cégét eladta a Franklin Társulatnak. Heckenastról bővebben: *A vállalkozó és a kultúra*, i. m.

Kellemes olvasmánynyal díszes alakban óhajtók a tt. közönségnek, különösen pedig honunk lelkes szépeinek kedveskedni [...] Az aczélmetszetek, a Nürnbergben készült címképen kívül angol kezek művei, s úgy hiszem szigorú műbíró várakozását is kielégítendik. Vajha ezek is kedves honunkban készülhettek volna! Külső csínjának emelésére sem kímélém a költséget, s mind a papirozt és nyomtatást, mind a kötetést tekintve, almanachom angol zsebkönyvekkel is kiállja a versenyt.¹⁵

Heckenast könyveinek egy részéből a legolcsóbb népkiadásokkal egyidejűleg vagy évekkel később (vagy éppen fordítva, az egyszerűbb kiadást megelőzően) akár többféle díszkiadást is közreadott, amelyek többnyire csak abban különböztek az egyszerű, fűzött példányoktól, hogy tetszetősebb „külsőt”, azaz díszkötést kaptak, finom papírra, leggyakrabban velinre lettek nyomtatva, és egy vagy több illusztrációt is tartalmaztak.¹⁶ Heckenast ugyanakkor néhány valóban reprezentatív, acél-, réz- kő- és fametszetekkel gazdagon illusztrált díszalbumot is megjelentetett olyan neves, kezdetben külföldi, majd hazai művészek rajzaival, mint például Johann Nepomuk Geiger és Barabás Miklós.¹⁷

15 Az Emlény (1839) hirdetése: *Hírnök*, 1837. december 22., [4.]. Idézi: RÉVÉSZ Emese, „Külső csínjának emelésére sem kímélém a költséget” = *A vállalkozó és a kultúra*, 222. Heckenast illusztrált kiadványaihoz ld. *Uo.*, 219–248. Az évkönyvnek, amely kezdetben öt aczélmetszettel, velin papíron, kék selyemkötésben, arany vágással jelent meg (3 frt 40 kr), 1838-ban egy drágább (5 frt), vörös selyembe kötött, gazdag aranyozású „pompás kiadása” is napvilágot látott. Ld. még Emlény (1839) hirdetését: *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1838. december 31., [10.]

16 Heckenast Gusztáv pesti kiadó és nyomda-tulajdonos által közrebocsátott könyvek, zeneművek, tér- és arcképek jegyzéke.

17 A már említett Emlény mellett néhány további példa: *Iris. Deutscher Almanach für 1840* (1840), *Buda-Pest, a magyarok fővárosa...* (1845), VAJDA János, *Magyar képek albuma* (1859), ROSTI Pál, *Úti emlékezetek Amerikából* (1861), Peter Johann Nepomuk GEIGER, WENZEL Gusztáv, *Képek Magyarország történetéből* (1862), BEZERÉDY Amália, *Flóri könyve* (1864), JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes képekben* (1870). Heckenast illusztrált könyveihez ld. RÉVÉSZ, „Külső csínjának emelésére sem kímélém a költséget”, 219–249.

Ráth Mór,¹⁸ a kor másik rangos kiadó-könyvárusa, aki Emichhez¹⁹ és Heckenasthoz hasonlóan szintén sokat tett a magyar irodalom népszerűsítéséért, jó néhány jelentős díszkiadással, nagy műgonddal elkészített illusztrált díszmunkával, albummal szerzett magának elismerést. A *Ráth Mór díszkiadásai* vagy más néven *A magyar díszterem (salon) könyvtára* gondosan megválogatott szépirodalmi köteteinek közreadásával nemcsak a művészi kivitelű könyvek hazai meghonosítását és a közlés finomítását tűzte ki célul, hanem a magyar képzőművészek illusztrációs munkához juttatását is, ezzel járulva hozzá az irodalmi illusztráció műfajának fellendítéséhez.²⁰ Az innovatív vállalkozó kiadványtípusai széles palettájával (például cabinet kiadások, a díszműveket tartalmazó szalon könyvtár, hölgyek könyvtára, történeti és politikai könyvtár, honvéd irodalom, jogi irodalom, a magyar nemzet jutányos családi könyvtára) és kötetei eltérő kiadásváltozataival a könyvolvasók és -vásárlók legkülönbözőbb rétegeit kívánta megcélozni. Nem véletlenül emelte ki a *Budapesti Közlöny* 1872-ben a cég tevékenységének méltatásakor, hogy „kiadásait kiváló csinnal és gonddal eszközli”, és „a legfényesebb szalonoktól kezdve a legegyszerűbb

18 Ráth Mór (1829–1903) jelentős könyvkiadói tevékenységet folytatott, az 1873. évi bécsi világi kiállításon díszes kiadványaiért és a magyar irodalom pártolásáért a legmagasabb elismeréssel, a haladási érdemével tüntették ki. (*Arany-Album*.) Vasárnapi Ujság, 1867. december 22., 628; A. K., *Magyar könyvkereskedők életrajza. Ráth Mór*, Corvina, 1882/1, 1–2; VOIT Krisztina, *A legenda vége, Ráth Mórról*, Magyar Könyvszemle, 2000/3, 402–414; RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *Arany János, Ráth Mór – és az Arany Album = „Volt a hazának egy-két énekem” Arany 200*, szerk. BOKA László, RÓZSAFALVI Zsuzsanna, Bp., OSZK, Gondolat, 2018 (Bibliotheca Scientiae & Artis 10), 78–90.

19 Id. Emich Gusztáv (1814–1869) Heckenast mellett a 19. század másik legjelentősebb hazai könyvárusa, nyomdatulajdonosa és kiadója. 1869-ben, halálát követően vállalata beolvadt az Athenaeum Rt-be. Díszkiadásai közül a következő munkákat fontos kiemelni: *Petőfi Sándor összes költeményei* (1847), *Honvédalbum* (1868), MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája* (1861, 1863), *Tokaj-hegyaljai album* (1867). A *Bécsi Képes Krónika* (1866) nyomtatásáért díjat nyert az 1867-es párizsi világi kiállításon. Hirdetés: *Karácsonyi- és újévi ajándékok*, Pesti Napló, 1868. december 23., [6]; *Idősb Emich Gusztáv*, Hazánk s a Külföld, 1868/14, 225–227; Az „Athenaeum” nyomdai, könyv- és hírlapkiadói intézete, Hazánk s a Külföld, 1869/14, 232–234, 1869/16, 246–248, 250–251.

20 *A bécsi világtárlati jury elé terjesztett jelentés Ráth Mór kiadói tevékenységéről*, Budapesti Szemle, 1873/3–4, 2. kötet. 444. [Kiemelés az eredetiben.]

polgárház asztaláig minden osztályt ellát olvasnivalóval.”²¹ Heckenast is, de leginkább Ráth Mórra volt igaz az a találó megállapítás, amit Fitz József írt Emich Gusztáv kiadópolitikájáról: „mindkét fajta olvasóval, a szöveget falókkal és a kandalló mellett képeket gusztáló bibliofilekkel egyaránt számolt, s üzlete fellendült.”²² Az 1870-es évektől Heckenast és Ráth Mór gyakorlatát követve többek között az Athenaeum, a Franklin Társulat, a Grill, a Hornyánszky, a Lampel és a Révai Testvérek is jó néhány művészi színvonalú illusztrált kiadványt adtak közre.

Egy-egy kiragadott példával érdemes érzékeltetni a reprezentatív munkák fogadtatásának alakulását. 1861-ben Heckenast két kötetet jelentetett meg, amelyeket jó ideig koruk legszebb illusztrált kiadványaiként tartottak számon. A *Remény irodalmi és művészeti évkönyv* Vachott Sándorné szerkesztésében könyomatú és acélmetszetű képekkel, aranyozott díszkötésben látott napvilágot 12 frt-os áron. Rosti Pál *Úti emlékezetek Amerikából* című munkája pedig Keleti Gusztáv 42 színezett és monokróm könyomatával, acélmetszetével és fametszetével, szintén aranyozott díszkötésben az előbbinél háromszor drágább, vagyis 36 frt-os áron került forgalomba, igaz a műből egy olcsóbb változat is készült papírkötésben.²³ A két kivételes igényességgel kiállított, a honi kultúra dicsőségére váló, de Magyarországon ekkoriban még ritkaságszámba menő díszmű megjelenését a Kákay Aranyos néven publikáló Kecskeméthy Aurél hírlapíró is nagy lelkesedéssel fogadta 1862 elején közreadott tárcájában. Nem állhatta azonban meg, hogy ne ossza meg az olvasókkal lesújtó véleményét a hazai könyvkiadás és kultúra fejlődését gátló jelenségekről, nevezetesen a könyvvásárlók alacsony számáról, aminek egyik fő okát a művelődési viszonyok elmaradottságában látta:

21 Ráth Mór a bécsi... , Budapesti Közlöny, 1872. október 23., 1950.

22 FITZ, i. m., 598.

23 A *Vasárnapi Ujság* azt írta Heckenast *Remény* című díszalbumáról, hogy az kiállítását tekintve „bármely angol és francia finom salon-könyv”-vel felveszi a versenyt, és kiváló ünnepi könyvajándék. Y., (A „*Remény*” című díszalbum.), *Vasárnapi Ujság*, 1860. december 16., 625. A Rosti-féle kötethez ld. RÉVÉSZ, „*Külső csínjának emelésére sem...*”, 233–235.

A Rajna kies vidékén lakik egy német család [...] melyet karácsony alkalmával [...] akartam meglepni. [...] hosszas fontolgotatása után végre abban állapodám meg, hogy a magyar irodalom valamely fényüzési cikkét küldendem ki, mert barátom a Rajna leglátogatottabb vidékén, Baden mellett lakik, nagy házat visz, salonja a világ minden részeiből való utasok központja: hadd lássák, hogy a magyar sajtó alól is kerülnek ki oly ízletes diszkiadási munkák, minők már nagy haladást tanúsítanak a mivelődésben. [...] Választásom, alig szükség mondanom, a *Remény* című albumra, s Rosty Pálnak pompás kiadású *Amerikai utazására* esett. [...] Mindkettőnek Heckenast a kiadója. Mindkettő a magyar könyvnyomtatás díszére válik; mindenik megérdemelné, hogy ott diszelegjenek a Dülsseldorfer Künstler Album, vagy Paris illusztré, vagy bármi más idegen nyelvű díszmű mellett minden magyar uri ház salon asztalán, – hol pedig vajmi ritkán láthatók. A könyvárus mondá, hogy – nem igen veszik. [...] De ily munkák kiadása nagyobb közönséget föltételez, mint az, a melynek pártfogásában eddig részesültek. A magas arisztokrácián kívül, mely különben mellékesen legyen mondva, nem éppen szerelmes a könyvekbe, de mint egyébre, úgy egy-egy luxus könyvre sem sajnálja a pénzt, – ezen kívül mondám alig méltányolja hazánk gazdagabb középosztálya az efféle irodalmi termékeket. [...] A baj mélyebben fekszik, szélesebb rétegekben, melyek az ázsiai közönyt és passivitást az irodalom irányában sem vetették még le. Van hazánkban körülbelül 300 hazafi-lelkületű egyén, kik elvből s hazafiságból mindent megvesznek, mi magyar nyelven megjelen. De e szám nem elegendő föntartani, lendületet adni az irodalom leghasznosb, de kevésbé népszerű ágainak. [...] A szellemi érdektelenség nálunk általános.²⁴

Az 1860-as évek végétől a reprezentatív kiadványok megjelentetése és fogadtatása terén kedvező fordulat következett be. Elsősorban Ráth Mór páratlan igényességgel készült illusztrált díszkiadásainak és albumjainak köszönhetően – kiemelkedett közülük az *Arany Album* Than Mór és Lotz Károly rajzaival (1868) és a későbbi *Arany János balladái* Zichy Mihály

24 KÁKAY Aranyos, *Szegény luxus-irodalom*, Hölgyfutár, 1862. január 9., 30–31. [Kiemelés az eredetiben.]

rajzaival (1895–1898) – Magyarországon is egyre népszerűbb lett az irodalmi illusztráció műfaja.²⁵ Bár a magas kultúra termékei iránt érdeklődő könyvvásárlók alacsony száma továbbra is sokakat aggasztott, a közönség a korábbi évekhez képest jóval élénkebb érdeklődést mutatott egy-egy illusztrált díszmű iránt. A *Fővárosi Lapok* 1876-ben kisebb szenzációként számolt be az Athenaeumnál megjelenő *Petőfi Sándor összes költeményének* második, bővített, képes kiadásáról, amelyet többek között Barabás Miklós, Zichy Mihály, Keleti Gusztáv, Benczúr Gyula és más rangos művészek 82 rajza díszített. A *Fővárosi Lapok* meg is jegyezte, hogy

[e]lőször történt most nálunk, hogy tizenhatforintos díszkönyv egy év alatt második kiadást ért; még pedig olyan év alatt, mely nem tartozik az áldottak közé s elemi csapásai, rossz pénzviszonyai, háború izgalmi és nemzetgazdasági válságai közt vajmi kevéssé kedvezett a költészetnek, s a költői termékek keletének.²⁶

Az Athenaeum a szerényebb jövedelmű vevőkre is gondolt, részükre háromféle, részletekben fizethető és olcsóbb kiadásváltozatot adott közre. Ha hihetünk Jókai Mórnak, az illusztrált könyvből (feltehetően az egyszerűbb kiadásokból) egy év alatt 12 ezer példány fogyott el, ami akkoriban hatalmas könyvsikernek számított.²⁷ A felfokozott érdeklődés egyértelműen a nemzet legnépszerűbb poétájának szólt. Az egyik hírlapíró már néhány

25 További példák Ráth illusztrált díszművei és albumjai sorához: VÖRÖSMARTY Mihály, *Szép Ilonka*, ORLAI Soma rajzaival, 1867; *Arany János összes költeményei*, THAN Mór és LOTZ Károly rajzaival, 1868; LÉVAI Mihály, *Imakönyv*, ORCZY Thekla bárónő rajzaival, 1868; *B. Eötvös József költeményei*, SZÉKELY Bertalan és KELETI Gusztáv rajzaival, 1869; GOETHE *Faust*, DÓCZI Lajos fordításában, KAULBACH rajzaival, 1872. Vö. *Ráth Mór kiadásainak a millennium alkalmával közrebocsátott képes jegyzéke*, [Bp.], Ráth Mór, [1896] = *A magyar könyvkiadók millenniumi könyvjegyzéke 1896.*, 1–4; RÓZSAFALVI, i. m., 81–86.

26 Az új „Petőfi” képezi..., *Fővárosi Lapok*, 1876. december 21., 1377.

27 *Állam, társadalom és irodalom*, [2. rész], Corvina, 1882. június 10., 62. – Az egykorú források szerint a könyvek a tárgyalt korban átlagosan 400–600 példányban fogytak el, de egy mű kelendőségét nagyban befolyásolta a „mindenkori közönség szeszélyeinek a hullámváza” és a terjesztés módja is. BISZTRAY Gyula, *Prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből* = *Uő, Könyvek között egy életen át*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 60, 62.

évvél korábban megjegyezte, hogy ha irodalmi illusztrációról van szó, akkor a magyar képzőművészek legszívesebben Petőfi verseihez készítenek grafikákat.²⁸

A szépirodalmi illusztráció műfajának hazai fellendülését és a díszkiadások kialakulóban lévő divatját jelezte, hogy alig 10 évvel később, 1886 karácsonya előtt Madách Imre legismertebb műve, *Az ember tragédiája* a korábbiaknál is nagyobb érdeklődést váltott ki a könyvvásárló közönség körében. Az Athenaeum díszes kiadványát valóságos ünnepi eseményként harangozta be a sajtó, és a kötet illusztrátorát, a népszerű rajzolóművészt, akinek eredeti képeit a Műcsarnok kiállításán is meg lehetett tekinteni, a legjelentősebb francia és német díszművek grafikusaival említette egy lapon: „[s]zebb mű, s a mi az illusztrációkat illeti, művészibb kivitelű nincs a magyar irodalomban. [...] Doré és Kaulbach felett fogják emlegetni Zichy Mihályt, az Ember tragédiája illusztrátorát.”²⁹ A drámai költemény eddigi legreprezentatívabb nagy díszkiadásából, amely Zichy Mihály 15 fénymetszetével látott napvilágot és 12 frt-ba került, állítólag néhány hét alatt 1000 példány fogyott el.³⁰

A millenniumi ünnepekhez közeledve egyre több díszkiadás, reprezentatív illusztrált díszalbum jelent meg. A kiadók irodalmi, történelmi és művészeti tárgyú összefoglaló munkák, antológiák, kézikönyvek, nagyszabású gyűjteményes sorozatok, lexikonok, útikönyvek, ismert és népszerű hazai és külföldi szerzők szépirodalmi munkáinak, összkiadásainak illusztrált és minél tetszetősebb formában való közreadásával keltek versenyre a növekvő számú olvasóközönség megnyeréséért. A versenyt fokozta, hogy a legnagyobb cégek bevezették a drága vagy gyűjteményes művek részletfízetésre történő árusítását. A 20. századból visszatekintve ugyanakkor egyre több kritika érte a gomba módra megszorodott és a könyvművészeti szempontokat nem egyszer nélkülöző kiadványokat, amelyek többségére

Vö. CsÁSZTVAY Tünde, *A Petőfi-pör. Meg az évszázad üzlete*, Irodalomtörténeti közlemények, 2020/1. 81–110.

28 *Petőfi „Kutyakaparója” s még valami*, Hazánk s a külföld, 1868. október 7., 647.

29 Hirdetés: *Éppen most jelent meg!*, Fővárosi Lapok, 1886. november 24., 2378.

30 *A magyar könyvek terjesztése*. I, Corvina, 1887. január 20., 6.

a „romantikus-historizáló könyvművészet” jegyében nem egy esetben az eklektikus túldíszítettség volt jellemző.³¹

A díszes kiadványok iránti divatot a hírlapvállalatok a példányszám növelésére irányuló marketingfogásaikban is igyekeztek kiaknázni. A *Vasárnapi Ujság* karácsonyra az 1891-es évfolyamából a rendes mellett „albumszerű díszkiadást” is megjelentetett „a legfinomabb vastag dupla-velinpapíron, színes borítékkal.”³² A *Pesti Napló* pedig 1897-ben megindította a magyar szépirodalom klasszikusainak neves, kortárs magyar képzőművészek illusztrációival díszített, kereskedelmi forgalomba nem kerülő ajándék sorozatát, hogy évente „képes díszművekkel” jutalmazza meg hűségese olvasóit.³³

A díszpéldányok sokat hangoztatott divatja ellenére nem mindegyik kötet fogyott ugyanolyan mértékben. Volt olyan díszmű, amit még évtizedek elteltével is meg lehetett vásárolni. Az utánnyomást, a kötéstáblák és címlapok esetleges variálását sem lehet minden esetben nyomon követni. Feltételezhető az is, hogy sokan elsősorban szabadíszként, státuszszimbólumként tekintettek a drága és díszes ajándékkönyvekre.³⁴ Más volt a helyzet a nem túl népes, de növekvő számú hazai könyvgyűjtővel, akik

31 Vö. GELLÉR, i. m., 35–38; *A magyar könyvkiadók millenniumi könyvjegyzéke 1896. – 1914-ben* Nádai Pál például a következő lesújtó kritikával illette a századfordulón és korábban megjelent díszkiadásokat: „Emlékezzünk csak vissza a tíz-tizenkét évvel ezelőtt megjelent könyvek átlag-viseletére. A magyar könyvkiadóipar már túl volt némileg a nagy díszmű-émlékalbumok moiréselymes, bronzplakettes és szabadságszobrok allegóriáival ékes korszakán. (Egészen még ma sincs túl rajtuk.) A király-könyvek, a vértanú-művek, a virágrege-fóliók és a tízezer mérföldes gőz-, meg vitorlaművek az utolsó részleteket sóhajtották a világba. Ekkor jelentek meg, először, mint próbakötetek, később, mint a vidéki középosztály első irodalmi bútordarabjai: a klasszikus írók az ő negyven-ötven kötetes kiadásaikkal. A harsogó ízléstelenséget egyszerre a szürke és kékszínű jelentéktelenség váltotta fel. A könyv, amely azelőtt csak karácsonyi meglepetés volt a művelt magyar középosztály asztalán, tehát a meglepetés moráját kellett kiváltani a szemléből, ezentúl a mindennapos életéhez kezdett tartozni. Azért szürkévé, semmitmondóvá kellett laposodnia. [...] Így kerültek bele magyar és külföldi klasszikusaink az akkori lakásberendezések forgatagába s valóban e könyvekről nem lehet semmi jót és rosszat mondani. Nem kívánatosak és nem ízléstelenek. Korrektek, mint maga az unalom.” NÁDAI Pál, *Modern magyar amatőrkönyvek*, Könyvtári Szemle, 1914/5., 128.

32 A „*Vasárnapi Ujság*” díszkiadása, *Vasárnapi Ujság*, 1891. december 6., 812.

33 Vö. RÉVÉSZ, *Csók István irodalmi illusztrációi...*, 228–230.

34 MOLNÁR, VARJÚ, i. m., 341.

között egyre több volt a középosztálybeli. Az ő esetükben inkább az irodalmi és művészeti érdeklődés, a műélvezet, a gyűjtőszennvedély esett latba, de volt, akinél a reprezentáció továbbra is fontos szempont maradt.³⁵

Kísérletek a művészi kiállítású, illusztrált könyvek elismertetésére

A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem fellendülése ellenére az 1870–1880-as években a könyves szakma és az írók egy jelentős része Kecskeméthy Aurélhoz hasonlóan egyáltalán nem volt elégedett a korabeli könyvkultúra színvonalával. Ezért többen is kísérletet tettek arra, hogy a könyvek iránti kereslet és érdeklődés serkentésével változtassanak a helyzeten. Közéjük tartozott Szana Tamás (1844–1908) író, szerkesztő, műkritikus, a Petőfi Társaság főtítkára és több más kulturális, műpártoló egyesület tisztségviselője is, aki a sajtóban és könyv alakban megjelent írásaival, saját és mások könyveinek tervezésében és kivitelezésében való részvételével, a hazai irodalom és művészetpártolás fellendítésére irányuló szervezőmunkájával az 1880-as évektől sokat tett a művészi könyvek elismertetéséért, a könyvkedvelés, könyvgyűjtés és műpártolás hazai előmozdításáért.³⁶ Az irodalmi és művészeti életben egyaránt otthonosan mozgó Szana nemcsak szenvedélyesen rajongott és gyűjtötte, hanem értett is a szép kiállítású, illusztrált könyvekhez, jól ismerte a hazai és külföldi könyvkultúra működését. A könyvkedvelés terén a fejlettebb nyugat-európai, azon belül is a francia mintákat szerette volna Magyarországon meghonosítani. Szana írta az első könyvgyűjtéssel foglalkozó hazai kultúrtörténeti munkát (*A könyv régen és most*, Hornyánszky, 1888), amely a bibliofília történetével, kuriózumaival és legfontosabb tudnivalóival ismertette meg

35 *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*, i. m., 412, 416; GyÖRGY Aladár, *Könyvtáraink = Magyar Műkincseink I*, szerk. GR. CSÁKY Albinné et al., bev. RADISICS Jenő, előszó JÓKAI Mór, Bp., Műbarátok Köre, 1896, 98, 100, 108. – Szana Tamás a könyvamatőrök kapcsán azt írja, hogy gyűjtőtevékenységük során „tudomány- és művészetszomjukat, vagy rosszabb esetben hiúságukat elégítik ki.” SZANA Tamás, *Magyar gyűjtők és gyűjtemények = Magyar Műkincseink I*, 11.

36 Szana Tamás ez irányú tevékenységéről ld. FARKAS, *Szana Tamás és a modern magyar...*, i. m.

Grünwald Béla illusztrációja Kiss József Rab asszony című verséhez
(Kiss József költeményei, Révai Testvérek, 1897)

a magyar közönséget.³⁷ A könyv a francia könyvgyűjtési szokásokba és az ottani amatőr könyvkiadás érdekes műhelytitkaiba is bevezeti az olvasót. Szana leírta például, hogy a francia amatőr, bibliofil könyvek igen kis példányszámban készültek, ráadásul a szenvedélyes gyűjtők a tiszta és éles nyomású, legfinomabb (hollandi, japán, kínai) papirosú, *avant la lettre* illusztrációkkal díszített első levonatokat igyekeztek megszerezni gyűjteményük részére. Arra is kitért, hogy készülnek és mire figyelnek a francia könyvgyűjtők, kiadók egy pompás, illusztrált díszmű közreadásakor. A könyvek művészi kiállítása náluk ugyanolyan súllyal esett latba, mint a szerző személye, a mű irodalmi értéke, a kötet provenienciája vagy ritkasága. Az irodalom és művészet szeretete, az esztétikai élvezet vált a

37 SZANA Tamás, *A könyv régen és most*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1888.

könyvkedvelés fő mozgatórugójává, a könyvre mint műtárgyra tekintett a modern gyűjtő. A kiadók a könyvkedvelőkkel

[k]özös összejövetelekben állapítják meg a kiadványok papírját, alakját a betűk formáját, nagyságát, a margók szélességét, s választják meg a rajzolókat és metszőket, kikre az egyes munkák illusztrálását bízják. [...] Az illusztráció talán soha nem játszott olyan nagy szerepet, mint napjainkban. A modern bibliophil bámulatos finomságú rézkarczokat kíván, s a metsző gyakorlott keze kétszeres keletet szerez a munkának. Hédouin, Boilvin és Dubouchet most épen olyan népszerűséggel bírnak, mint régebben Gravelot, Bouchet, Eisen, Moreau vagy Duplessis-Berteaux.³⁸

Szana írásaiban több ízben említést tett a könyv történetével, a bibliofiliával és könyvművészettel foglalkozó külföldi szakkiadványokról, közülük is elsősorban a franciákról,³⁹ de arra is volt példa, hogy egy könyvművészeti szempontból jelentős külföldi kortárs kiadványt mutatott be. 1885-ben egyik hírlapi cikkében részletesen méltatta a francia bibliofília egyik legismertebb alakja, Octave Uzanne frissen megjelent és kivételes műgonddal készült könyvének kiállítását, amelynek illusztrálásában a belga szimbolizmus neves képviselője, az irodalmi illusztrációi révén hírnevet szerzett Félicien Rops is részt vett. A kötetre, mint korának jelentős könyvművészeti alkotására hívta fel a figyelmet.⁴⁰

38 Uo., 49–64, idézet: 58–59.

39 Írásaiban többek között a következő szakmunkákra hivatkozik: LE GALLOIS, *Traité des plus belles bibliothèques de l'Europe* (1680), Edward HARWOOD, *View of the various Editions of the Classics* (1770), JANIN, *Le livre* (1870); GUIGARD, *Armorial du bibliophile* (1870), Auguste POULET-MALASSIS, *Les ex-libris français depuis leur origine jusqu'à nos jours* (1874), Léopold DERÔME, *Le luxe de livres* (1879), Jules LE PETIT, *L'art d'aimer les livres et de les connaître*, (1884), Henri BÉRALDI, *Bibliothèque d'un bibliophile* (1885), Octave UZANNE, *Nos amis les livres. Causeries sur la littérature et la librairie* (1886).

40 SZANA Tamás, „Őfensége az asszony”, Fővárosi Lapok, 1885. február 20., 278–279. Nem kizárt, hogy Szana személyesen is találkozott Ropsszal, aki jól ismerte Zichy Mihályt és Magyarországra is ellátogatott több ízben. Vö. FÖLDI Eszter, *Toposzkok földjén. Rops Magyarországon = „Magyar rapszódíák” Félicien Rops a belga szimbolizmus mestere*, szerk. FÖLDI Eszter, KÁRAI Petra, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2010, 50–69.

A magyar könyvkedvelés helyzetéről Szana sommásan csak annyit írt, hogy az a „fényűzés”, amelyben a francia kiadók, gyűjtők részesítik könyveiket egy-két kivételtől eltekintve

nálunk ma még jóformán ismeretlen. Magyarországnak vannak szenvedélyes könyvgyűjtői; de nincsenek a szó szorosabb értelmében vett bibliophiljei. Mindazok, kik nálunk e század első tizedeiben vagy később is, nevezetesebb gyűjteményeket alakítottak, inkább csak ritka, mint szép nyomtatványokat vásároltak. [...] A régi, ritka könyveknek s az újabb nagydíszű kiadványoknak nincs eléggé hálás közönségük Magyarországon.⁴¹

Azzal kapcsolatban is hangot adott elkeseredettségének, hogy a hazai könyvgyűjtők nem érintkeznek egymással, nincsenek bibliofil egyesületeik és lapjaik, nem rendeznek árveréseket Magyarországon.⁴²

A fent említettek is szeme előtt lebegtek, amikor Hornyánszky Viktort megnyerte az *Irodalmi Értesítő*⁴³ kiadásának. A kéthetente megjelenő, rövid életű lap, amely alcímében úgy határozta meg profilját, hogy „könyvészeti folyóirat irodalombarátok [a hatodik számtól irodalompártolók], könyvgyűjtők és könyvvarusok érdekeinek előmozdítására”, néhány soros könyv- és cikkajánlókkal kívánta felhívni a művelt olvasóközönség figyelmét a frissen megjelent művekre, és kedvet csinálni megvásárlásukhoz. De hosszabb írásokat, így például Szana könyvkedveléssel foglalkozó, később könyv alakban (*A könyv régen és most*) is megjelent írásait is közölte folytatásokban. Hírt adott a fontosabb díszmunkákról, és lehozta az antikváriusok, valamint a könyv előállítását érintő összes művészetek és iparágak közleményeit és hirdetéseit is.

Szana ugyanakkor nemcsak írásaival és szerkesztőként járult hozzá a bibliofil kultúra hazai megteremtéséhez és népszerűsítéséhez, hanem

41 SZANA, *A könyv régen és most*, 61–63.

42 SZANA Tamás, *Magyar gyűjtők = Uő, Egy amateur naplójából*, Bp., Athenaeum, 1899, 19–54; SZANA Tamás, *Egy bibliophil álma = Uő, Egy amateur naplójából*, 81–96.

43 A magyar Írók és Művészek Társasága és a Magyar Könyvkereskedők Egylete által 1887-ben alakult Könyvvásárlást előmozdító bizottság hivatalos közlönye 1887–1888 között látott napvilágot.

Ferenczy Károly illusztrációja Kiss József *Daphnis és Chloé* című verséhez
(Kiss József költeményei, Révai Testvérek, 1897)

könyveinek igényes, művészi kiállításával (tipográfia, nyomtatás, illusztráció, papír, kötés) is példát kívánt mutatni: tervezésükben és kivitelezésükben maga is közreműködött. A tekintetben is úttörő volt, hogy az általa fordított vagy írt könyvek többségéből amatőr kiadást is készítettett. A számozott amatőr kiadások francia mintára történő meghonosítását Szana mások kiadványainak sajtó alá rendezésénél is szorgalmazta. Az ügynek többek között az Athenaeum, a Grill, a Hornyánszky, a Révai Testvérek és Ráth Mór kiadóvállalatot sikerült megnyernie.⁴⁴ Az irányításával készült illusztrált díszművek közül az általa írt *Petőfné Szendrey Júliát* (Grill Károly, 1890, Baditz Ottó, Neogrády Antal, Roskovics Ignác, Stetka Gyula és Spányi Béla rajzaival) érdemes kiemelni. A vastag papírra nyomtatott kötet, amely a Franklin Társulat nyomdájának is köszönhetően igen kedvező fogadtatásban részesült, négyféle kiadásban jelent meg: korlátozott példányszámban japán selyempapíron, fehér atlasz táblákkal (30 frt), velinen atlasz emboitageban (10 frt), atlasz kötésben (8 frt), színes papírkötésben arany metszéssel (5 frt 40 kr), színes borítékban, fűzve (4 frt 50 kr).

⁴⁴ Az 1880-as években Mikszáth Kálmán, Reviczky Gyula, Komócsy József és Kiss József Révai Testvéreknél megjelent könyveinek művészi kivitelezésében működött közre. Vö. FARKAS, *Szana Tamás és a modern magyar...*, 263–264.

Szana az irodalmi, művészeti és műpártoló egyesületek tisztségviselőjeként nemcsak a Petőfi Társaság, hanem az Írók és Művészek Társasága és a Műbarátok Köre égisze alatt is sokat tett a könyvkedvelés előmozdításáért. Az 1890-ben alakult Műbarátok Köre az elit köröket próbálta megnyerni a kultúra támogatásának. A Társaság kezdettől fogva súlyt helyezett a magyar irodalom pártolására és a hazai irodalmi művek kelendőségének növelésére. Terveik között szerepelt, hogy minél több kiváló magyar író könyve jelenjen meg díszkiadásban, ez a kezdeményezésük azonban nem valósult meg eredeti formájában. 1892-ben jelent meg Szana Tamás művészi irányításával első díszes illusztrált kiadványuk, az ötszáz példányban és kizárólag tagok részére készült irodalmi munkákat, illusztrációkat és zeneműveket magába foglaló *Műbarátok Könyve*. A kötet kolofonja szerint a vízjeggyel ellátott hollandi merített papírra nyomott heliogravűröket, szín- és fénynyomatú másolatokat, valamint hangjegyeket tartalmazó mű „artisztikus berendezését” Szana Tamás irányította. 1896-ban látott napvilágot *A magyar koronázási jelvények* című díszalbum, 1896 és 1902 között pedig *A Magyar Műkincsek* című háromkötetes, magyar és francia nyelvű, páratlanul előkelő kiállítású illusztrált díszmű. Mindkettő létrejöttében nagy szerepe volt Szanáknak.

A művészi kivitelű illusztrált könyvek az 1890-es évek végétől – Szana erőfeszítéseinek is köszönhetően – a hazai műkedvelők, könyv- és műgyűjtők, műkritikusok érdeklődését is felkeltették, egyre inkább a képző- és iparművészet integráns részeként, gyűjtésre és méltatásra érdemes műalkotásként tekintettek rájuk.⁴⁵ A képzőművészek is kevésbé idegenkedtek, és érezték rangon alulinak a könyvekhez illusztrációkat készíteni. A sajtó is egyre többször adott hírt és népszerűsítette az illusztrált díszkiadásokat, albumokat mutatványképek kíséretében. A műfaj művészi rangra emelkedését jelezi az is, hogy a Kisfaludy Társaság 1898-ban pályázatot hirdetett a Lukács Krisztina díj keretében *A magyar könyvillusztráció története* című művészettörténeti dolgozat megírására. 1899-ben újra meghirdették a

45 A Magyar Iparművészeti Társulat 1896-os, tagilletménynek szánt kiadványában például egy hosszú cikket közölt a témáról: Bibliophil, *A magyar könyvillusztráció 1895-ben = Az iparművészet 1895-ben*, Bp., Magyar Iparművészeti Társulat, 1896, 96–105.

pályázatot, de másodjára sem érkezett pályamű a felhívásra.⁴⁶ Bár többször voltak kísérletek a műfaj hazai történetének összegzésére, ez a mai napig nem valósult meg.⁴⁷

A műfaj fellendülését Lyka Károly az 1898-as év kiemelkedő hazai díszműveiről írott kritikájában vetítette előre. Miközben sorra vette a legújabb kiadványokat, arra is felhívta a figyelmet, hogy a könyvillusztrációk mellett a jövőben a könyvdíszek tervezését is a művészekre kellene bízni: „Egy oly díszmű, amelyet művészek illusztrálnak eredeti műveikkel, megkívánja, hogy benne minden, ami nem betű, önálló művészi munka legyen.” Kritikus megjegyzései ellenére optimistán zárta írását: „A magyar illusztráció története most kezd érdekessé válni.”⁴⁸

46 A jutalmat a Kisfaludy Társaság egykori elnöke, Lukács Móric (1812–1882) publicista, műfordító, politikus alapította felesége, az 1874-ben elhunyt Lukács (született Birly) Krisztina emlékére. (*Pályadíjak*), Budapesti Hírlap, 1898. február 8., 10; *A Kisfaludy-Társaság...*, Vasárnapi Ujság, 1899. december 3., 823.

47 Vö. FARKAS Judit Antónia, *A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949) I.* „Ebben a társaságban együtt szeretnék látni a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét”, *Magyar Könyvszemle*, 2011/3, 357.

48 [LYKA], i. m., 197. Lyka következő köteteket ismertette: *Arany balladái Zichy Mihály rajzaival* és *MADÁCH Imre, Az ember tragédiája* szintén Zichy illusztrációival, BRÓDY Sándor, *Ezüst kecske* és a *Költők Albuma* számos művész illusztrációival, BARTÓK Lajos, *Mohács után*, PAP Henrik rajzaival és *Kiss József költeményei*, FERENCZY Károly, GRÜNWARD Béla, HOLLÓSY Simon, RÉTI István és THORMA István illusztrációival. Lyka az utóbbit értékelte a legtöbbre.